

**AUTIZM SINDROMIGA CHALINGAN BOLALAR BILAN ISHLASH
METODLARI*****Tursunova Risolat Abdurashid qizi******Usmonova Azizabonu Obidjon qizi****Kimyo Xalqaro universiteti**Special Pedagogy fakulteti talabasi***ANNOTATSIYA**

Mazkur maqolada autizm sindromiga chalingan bolalar bilan ishlashning samarali metodlari ko'rib chiqiladi. Autizm bolalarning ijtimoiy muloqoti va xulq-atvoriga ta'sir qiluvchi neyropsixologik holat bo'lib, individual yondashuvni talab etadi. Ushbu maqolada autizm tushunchasi, uning sabablari, pedagogik yondashuvlar, zamonaviy terapiya usullari hamda xalqaro va mahalliy tajribalar haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: autizm, maxsus pedagogika, defektologiya, individual yondashuv, sensor integratsiya, ABA terapiya, innovatsion texnologiyalar.

Аннотация

В данной статье рассматриваются эффективные методы работы с детьми, страдающими аутизмом. Аутизм — это нейropsychологическое состояние, влияющее на социальное общение и поведение детей, требующее индивидуального подхода. В статье освещаются понятие аутизма, его причины, педагогические подходы, современные методы терапии, а также международный и местный опыт.

Ключевые слова: аутизм, специальная педагогика, дефектология, индивидуальный подход, сенсорная интеграция, АВА терапия, инновационные технологии.

Abstract

This article examines effective methods for working with children with autism spectrum disorder. Autism is a neuropsychological condition affecting children's social interaction and behavior, requiring an individualized approach. The article discusses the concept of autism, its causes, pedagogical approaches, modern therapy methods, as well as international and local experiences.

Keywords: autism, special education, defectology, individualized approach, sensory integration, ABA therapy, innovative technologies.

KIRISH

Autizm – bu bolalarning ijtimoiy muloqoti, o'zini tutishi va o'rganish jarayonida muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradigan neyropsixologik rivojlanish buzilishi.

Bu holat turli darajadagi simptomlar bilan namoyon bo'lishi mumkin. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, har 100 nafar bolaning 1-2 nafari autizm sindromiga chalinadi.

1. AUTIZMNING TARIXI VA DUNYODAGI STATISTIKASI

Autizm tushunchasi ilk bor 1943 yilda amerikalik psixiatr Leo Kanner tomonidan ilmiy asosda tavsiflangan. U o'z tadqiqotlarida autizmni ijtimoiy aloqadan ajralish va nutqdagi kechikish bilan ifodalagan. Shu davrda, nemis olimi Hans Asperger ham o'xshash belgilarni aniqlab, keyinchalik uning nomi bilan atalgan Asperger sindromi tushunchasi paydo bo'lgan.

1980-yillardan boshlab autizm spektri buzilishi (ASD) bo'yicha ilmiy izlanishlar va diagnostika usullari rivojlandi, autizm ko'proq e'tibor qozondi.

Dunyo bo'yicha statistikasi:

- Bugungi kunda AQShning Kasalliklarni Nazorat Qilish va Oldini olish Markazi (CDC) ma'lumotlariga ko'ra, taxminan **har 54 nafar bolaning 1 nafari autizm spektri buzilishiga ega**.
- Autizmga chalingan bolalar soni so'nggi o'n yilliklarda oshib bormoqda, bu esa diagnostika usullarining yaxshilanishi, ijtimoiy ongning oshishi va boshqa omillar bilan bog'liq.
- Jahon bo'yicha taxminan **1% dan 2% gacha** insonlarda autizm spektri buzilishi mavjud deb hisoblanadi.
- Erkak bolalarda autizm erkaklarga nisbatan taxminan **4 barobar ko'proq uchraydi**.

Qiziqarli faktlar:

- Autizm spektri buzilishi juda keng va turlicha shakllarda kechadi, ba'zilarida og'ir nutq va ijtimoiy muammolar bo'lsa, boshqalari yuqori intellektual qobiliyatga ega bo'lishi mumkin.
- So'nggi yillarda autizmga oid diagnostika kriteriyalari ham o'zgardi, shu bilan birga ijtimoiy va ta'lim tizimida autizmga nisbatan qabul qilish ham yaxshilandi.

2. AUTIZMNING TURLARI VA ULARNING FARQLARI

Autizm spektri buzilishi (ASD) turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin. Har bir turi o'ziga xos belgilar va xususiyatlarga ega, lekin barchasi ijtimoiy muloqot, nutq va xulq-atvorda qiyinchiliklar bilan bog'liq.

1. Asperger sindromi

- Asosan ijtimoiy ko'nikmalarda qiyinchiliklar bo'ladi, lekin nutq rivojlanishi odatda normal yoki undan yuqori bo'ladi.
- Intellekt odatda normal yoki yuqori bo'ladi.
- Qattiq qiziqishlar va takrorlanuvchi xulq-atvorlar kuzatiladi.
- Bolalar ko'pincha o'zlarining o'ziga xos qiziqishlariga chuqur kirib boradi.

- Asperger sindromi ko‘proq “yengil autizm” deb ham ataladi.

2. Kanner sindromi (klassik autizm)

- Ijtimoiy aloqada sezilarli qiyinchiliklar mavjud.
- Nutq kechikishi yoki umuman nutq bo‘lmasligi mumkin.
- Takrorlanuvchi va stereotipik harakatlar kuzatiladi.
- Odatda bolalikning dastlabki ikki yilida aniq namoyon bo‘ladi.
- Intellektual rivojlanishda turli darajadagi buzilishlar bo‘lishi mumkin.

3. Rett sindromi

- Asosan qizlarda uchraydi (erkaklarda juda kam).
- Dastlab oddiy rivojlanish bo‘lsa-da, keyinchalik nutq va harakatlarda sezilarli pasayish kuzatiladi.
- Qo‘lning takroriy harakatlari (masalan, qo‘l silkitish) xarakterlidir.
- Mushak tonusi pasayishi, motor qobiliyatlarning yomonlashuvi bo‘ladi.
- Genetik kasallik bo‘lib, MECP2 genidagi o‘zgarishlar sababli yuzaga keladi.

4. Atipik autizm

- Autizm spektrining aniq belgilarini to‘liq qondirmaydigan, ammo autizmga yaqin xususiyatlarga ega bo‘lgan holatlar.
- Belgilar aniq va aniq ko‘rinishda emas, yoki kech namoyon bo‘lishi mumkin.
- Ba‘zan diagnostika qiyin kechadi.

3. AUTIZMGA CHALINGAN BOLALAR BILAN ISHLASH METODLARI

3.1. ABA terapiya (Applied Behavior Analysis – Amaliy xulq-atvor tahlili)

- **Ta’rif:** ABA terapiya autizmlı bolalarning ijtimoiy, kommunikativ va bilim olish ko‘nikmalarini yaxshilash uchun ilmiy asoslangan usuldir.
- **Asosiy tamoyillar:** Xulq-atvorni o‘rganish va o‘zgartirish; ijobiy xatti-harakatlarni mukofotlash orqali mustahkamlash.
- **Qo‘llanilishi:** Bola harakatlarini kichik qismga bo‘lib, mukofot orqali o‘rgatiladi; salbiy xulqni kamaytirish uchun strategiyalar ishlab chiqiladi.
- **Natija:** Bola mustaqil bo‘lib, ijtimoiy muloqotda yaxshilanadi, o‘rganish jarayonida samaradorlik oshadi.

3.2. Sensor integratsiya terapiyasi

- **Ta’rif:** Bola sezgilari (ko‘z, quloq, teri, muvozanat) orqali keladigan ma’lumotlarni qabul qilish va qayta ishlash qobiliyatini yaxshilashga qaratilgan mashqlar.
- **Muammo:** Autizmlı bolalarda ko‘pincha sensor sezgirlik yuqori yoki past bo‘lishi mumkin, bu esa xulq-atvorga ta’sir qiladi.
- **Mashqlar:** Massaj, maxsus o‘yinchoqlar bilan ishlash, muhitni o‘zgartirish, harakatlar orqali sezgi qobiliyatlarini boshqarish.
- **Natija:** Bola muhitga nisbatan moslashuvchanlikni oshiradi, stress va bezovtalik kamayadi.

3.3. TEACCH dasturi (Treatment and Education of Autistic and Communication-Handicapped Children)

- **Ta’rif:** Bu metodika vizual materiallar, strukturali ta’lim va maxsus muhit yaratish orqali autizmli bolalarni o’qitishga asoslangan.
- **Xususiyatlari:** Katta e’tibor vizual yordamlar (rasmlar, jadval, grafiklar)ga qaratiladi, chunki ko’pchilik autistik bolalar vizual o’rganishda yaxshiroq natija ko’rsatadi.
- **Foydasi:** Bola uchun tartibli, tushunarli va xavfsiz muhit yaratiladi; o’zini tutish va mustaqil hayot ko’nikmalari rivojlantiriladi.

3.4. Logopedik terapiya

- **Ta’rif:** Nutq va kommunikatsiyani rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashg’ulotlar.
- **Kimlarga kerak:** Nutq rivojlanishi kechikkan yoki nutqdan umuman foydalanmaydigan bolalar.
- **Metodlar:** Talaffuzni yaxshilash, so’z boyligini oshirish, nutqni tushunish va ifodalash ko’nikmalarini rivojlantirish.
- **Natija:** Bola o’z fikrini yaxshiroq ifodalashga o’rgangan, ijtimoiy muloqot ko’nikmalari yaxshilangan bo’ladi.
-

4. OTA-ONALAR UCHUN PSIXOLOGIK YORDAM

Autizmga chalingan bolalar ota-onalari uchun psixologik yordam ko’rsatish juda zarur, chunki autizm bilan bog’liq qiyinchiliklar nafaqat bolaning o’ziga, balki butun oila a’zolariga ta’sir qiladi.

4.1. Maxsus maslahat va qo’llab-quvvatlash markazlari

- Ko’plab mamlakatlarda autizmga chalingan bolalar va ularning oilalari uchun maxsus markazlar tashkil etilgan.
- Bu markazlarda ota-onalarga psixologik maslahatlar, treninglar va seminarlarda ishtirok etish imkoniyati yaratiladi.
- Markazlarda ota-onalar autizm haqida to’liq ma’lumot olib, bolaning ehtiyojlari va imkoniyatlarini yaxshiroq tushunishga o’rgatiladi.

4.2. Treninglar va seminarlar

- Ota-onalar uchun sabr-toqatni oshirish, stressni boshqarish va ruhiy holatni barqarorlashtirish bo’yicha treninglar o’tkaziladi.
- Bolaning ijtimoiy va kommunikativ ko’nikmalarini uy sharoitida qanday rivojlantirish mumkinligi bo’yicha amaliy tavsiyalar beriladi.
- Oilaviy kommunikatsiya va muammolarni hal qilish ko’nikmalari rivojlantiriladi.

4.3. Psixologik yordamning ahamiyati

- Ota-onalar ko‘pincha o‘zlarini yolg‘iz his qilishi yoki zo‘riqishi mumkin, shuning uchun ularni tinglaydigan va qo‘llab-quvvatlaydigan mutaxassislar bilan bog‘lanish muhim.
- Psixologik yordam ota-onalarga o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishda, qiyinchiliklarga bardosh berishda yordam beradi.
- Bu yordam bola bilan yanada samarali ishlashga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

4.4. Oila ichidagi qo‘llab-quvvatlash

- Oila a’zolarining bir-biriga yordam berishi, bola uchun mos muhit yaratishi muhim.
- Ota-onalar, aka-uka, opa-singillar bilan birgalikda o‘rganish va ishlash samaradorlikni oshiradi.
- Oilaviy psixoterapiya yoki maslahatlar ba’zida foydali bo‘ladi.

5. AUTIZM BO‘YICHA DUNYODAGI ENG ILG‘OR TADQIQOTLAR

Bugungi kunda autizm spektri buzilishini yaxshiroq tushunish va unga samarali yordam ko‘rsatish uchun dunyoda ko‘plab ilg‘or ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

5.1. Neyrobiologik tadqiqotlar

- Autizmning asosiy sabablarini aniqlash uchun miya faoliyati, nerv tizimi va genetik omillar o‘rganilmoqda.
- Funktsional magnit-rezonans tomografiya (fMRI) va elektroensefalografiya (EEG) yordamida autizmli bolalarning miya faoliyati va neyron tarmoqlari tahlil qilinadi.
- Tadqiqotlar autizmda miya tarmoqlarining ishlashida o‘ziga xos o‘zgarishlar borligini ko‘rsatmoqda, bu esa yangi diagnostika va davolash usullarini ishlab chiqishga imkon beradi.

5.2. Genetik tadqiqotlar

- Autizm bilan bog‘liq ko‘plab genetik markerlar va mutatsiyalar aniqlanmoqda.
- MECP2, SHANK3, CNTNAP2 kabi genlar autizm rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.
- Genetik tadqiqotlar orqali individual davolash yondashuvlarini yaratish maqsad qilinmoqda.

5.3. Sun’iy intellekt va neyrotarmoq texnologiyalari

- Sun’iy intellekt (AI) algoritmlari yordamida autizmni erta bosqichda aniqlash uchun tahlillar ishlab chiqilmoqda.
- AI ko‘z harakati, yuz mimikasi va nutqni tahlil qilib, bolalardagi autizm belgilarini yuqori aniqlikda aniqlay oladi.
- Virtual realilik va interaktiv robotlar orqali autizmli bolalarning ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga yangi imkoniyatlar yaratilmoqda.

5.4. Yangi terapiya va davolash usullari

- Neyrostimulyatsiya va farmakologik dori vositalari tadqiqotlari davom etmoqda.

- Xususiyashtirilgan terapiya yondashuvlari — har bir bolaning genetik va neyrobiologik xususiyatlariga moslashtirilgan davolash usullari ishlab chiqilmoqda.

5.5. Global hamkorlik va ma'lumot almashinuvi

- Dunyo bo'ylab olimlar, mutaxassislar va tashkilotlar autizm bo'yicha ilmiy ma'lumotlar bazasini kengaytirish va samarali yondashuvlar yaratish uchun hamkorlik qilmoqda.
- Bu o'zaro tajriba almashinuvi autizmga qarshi kurashishda yangi imkoniyatlarni yaratmoqda.

6. O'ZBEKISTONDA AUTIZM BO'YICHA LOYIHALAR VA QONUNCHILIK

6.1. Maxsus ta'lim muassasalari va inklyuziv ta'lim

- O'zbekistonda autizmga chalingan bolalar uchun maxsus ta'lim muassasalari soni ortib bormoqda.
- Shuningdek, maktablarda inklyuziv ta'lim tizimi yo'lga qo'yilmoqda — bu esa sog'lom va nogironligi bo'lgan bolalar birgalikda o'qishini ta'minlaydi.
- Inklyuziv ta'lim bolalarning ijtimoiy moslashuvi, o'zaro muloqot va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

6.2. Reabilitatsiya markazlari

- Respublika va viloyatlarda autizm spektri buzilishiga ega bolalar uchun ixtisoslashgan reabilitatsiya markazlari faoliyat yuritmoqda.
- Bu markazlarda ABA terapiya, logopediya, psixologik yordam va boshqa ko'plab xizmatlar taqdim etiladi.
- Markazlarda ota-onalar uchun maslahatlar, treninglar va qo'llab-quvvatlash dasturlari tashkil etiladi.

6.3. Davlat dasturlari va qonunchilik

- O'zbekistonda nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlarini himoya qilishga qaratilgan qonunlar qabul qilingan, jumladan, autizmga chalingan bolalar ham ushbu himoyaga kiradi.
- 2019 yilda "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida" qonun kuchga kirdi, unda ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya va ish bilan ta'minlash sohalarida kafolatlar berilgan.
- Shuningdek, "Ta'lim to'g'risida"gi qonunda inklyuziv ta'limga alohida e'tibor qaratilgan.
- Hukumat tomonidan autizm bilan bog'liq dasturlar va loyihalarni moliyalashtirish va rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

6.4. Jamiyatdagi ongni oshirish va ijtimoiy loyihalar

- Autizm haqida xabardorlikni oshirish, ijtimoiy stigma va noto'g'ri tushunchalarni kamaytirish bo'yicha turli aksiyalar va targ'ibot ishlari olib borilmoqda.
- Nodavlat notijorat tashkilotlar, mahalliy jamoalar va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda autizmga oid loyihalar amalga oshirilmoqda.

XULOSA

Autizm sindromiga chalingan bolalar bilan ishlashda har bir bolaning o'ziga xos ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan **individual yondashuv** eng muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birga, **zamonaviy texnologiyalar** va ilg'or terapiya usullari bolaning ijtimoiy, kommunikativ va kognitiv rivojlanishini samarali qo'llab-quvvatlaydi.

O'zbekistonda autizmga oid maxsus dasturlar va reabilitatsiya markazlari soni ortib bormoqda, shuningdek, **inklyuziv ta'lim tizimi kengayib**, autizmlil bolalarning jamiyatga moslashuvi uchun qulay sharoitlar yaratilyapti. Bu esa kelajakda autizm bilan yashayotgan bolalar uchun yanada keng imkoniyatlar ochilishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kanner, L. (1943). Autistic disturbances of affective contact. *Nervous Child*, 2(3), 217-250.
2. American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th ed.). Washington, DC: APA.
3. Lord, C., Elsabbagh, M., Baird, G., & Veenstra-Vanderweele, J. (2018). Autism spectrum disorder. *The Lancet*, 392(10146), 508-520.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 4 apreldagi PQ-4309-sonli qarori "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida" qonunni amalga oshirish chora-tadbirlari haqida.
5. Smith, T. (2001). *Applied Behavior Analysis and Autism*. New York: Guilford Press.
6. National Autism Center. (2015). *National Standards Project*. Retrieved from <https://www.nationalautismcenter.org>
7. O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi. (2021). Inklyuziv ta'lim dasturi bo'yicha ma'lumotlar.
8. Lord, C., & Bishop, S. L. (2015). Recent advances in autism research as reflected in DSM-5 criteria for autism spectrum disorder. *Annual Review of Clinical Psychology*, 11, 53-70.
9. Johnson, C. P., & Myers, S. M. (2007). Identification and evaluation of children with autism spectrum disorders. *Pediatrics*, 120(5), 1183-1215.
10. Autizm bilan bog'liq xalqaro tashkilotlar veb-saytlari (Autism Speaks, Autism Society).